

Ема МИЉКОВИЋ-БОЈАНИЋ
Историјски институт
Београд

СЕОСКА ПРИВРЕДА У СМЕДЕРЕВСКОМ САНЦАКУ (1476 – 1560)

Међу чиниоцима који имају одређујући утицај на карактер привредног живота неког подручја, осим климе, рељефа, природног богатства краја, његове саобраћајне повезаности, важно место заузима и социјална структура становништва. Мада се не може посматрати посебно издвојено од претходно наведених чинилаца, она барем појавно има самосталан карактер и сходно степену његове изражености могуће је говорити о различитим типовима привреде (сеоска, градска и сл.). То је посебно било изражено у ранијим периодима историје, када је и структура привредних активности била много једноставнија од данашње.

У Смедеревском санцаку у другој половини XV и у првој половини XVI веку сеоска привреда била је апсолутно доминантна у односу на градску привреду, што је сасвим разумљиво имајући у виду да је сеоско становништво било непоредиво бројније у поређење са градским, као и на одсуство постојања већих градова, па тиме и привредних центара. Ситуација је била донекле измењена освајањем Београда 1521. године, када је Београд преузео од Смедерева улогу најзначајнијег трговачког центра у санцаку, али је сеоска привреда и даље носила превагу у односу на градску.

Сеоска привреда ослањала се превасходно на пољопривреду као на своју основну грану, али су се у њеном оквиру одвијали и одређени облици занатства и трговине као секундарних делатности.¹

¹ Рад *Сеоска привреда у Смедеревском санцаку* писан је првенствено на основу необјављених детаљних пописа ове области из 1476, 1516, 1528, 1536 и 1560. године, који се чувају у Архиву Председништва Владе у Истанбулу (Istanbul, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (скраћено ВВА)). Поменути дефтери Смедеревског санцака чувају се у фонду *Tapu tahrir defterleri* (скр. ТТД), под редним бројевима 16 (1476), 1007 (1516), 978 (1528), 187 (1536) и 316 (1560).

Сељак је био дужан да плаћа велики број пореза и намета у новцу или на-тури, од којих је део припадао Ризници, а део „господару земље“ (*сахиби арз*) од кога је зависио. Овај потоњи могао је бити сам султан у случају царских поседа, уживалац тимара или управник верске задужбине. Када је господар земље давао своја права у закуп, раја је била у надлежности закупника. У склопу обавеза које су сељаци морали да плаћају постојали су *канонски* порези, као и они које је увео султан било за територију читавог Царства, било само за поједину област; у другом случају то је било углавном преузимање законских решења из преосманског периода. Порески прописи били су кодификовани законом (*кануннамом*), посебним за сваку област, за који се настојало да буде прихватљив за поданике на које се односи. Свако кршење ових прописа Порта је строго кажњавала. Опште настојање било је да се лични порези и радни кулуци замене давањима у новцу. Документи овог типа, осим са становишта пореских решења која су примењивана, веома се важни и као историографски извор за сагледавање структуре привредног живота краја на који се односе.²

Први сачувани прописи за Смедеревски санџак датирају из 1516. године. Наиме, у оквиру пописа те области из наведене године убележени су и: *канун за смедеревску скелу, прописи о рекама Морави, Дрини и Ибру, пропис о јавном складишту робе у Смедереву, закон за рају смедеревског вилајета, закон за рају Браничева, прописи за тврђаву Голубац, прописи за тврђаву Рам, прописи за тврђаву Кулич, прописи за тврђаву Ужице, прописи за руднике Рудник и Црнча, као и закон за Ниш*. Из 1528. године као извори за привредну историју изузетно су значајни: *прописи за скеле Смедеревског санџака, прописи о рекама Морави, Дрини, Ибру и Сави, прописи за јавно складиштење робе у Смедереву и Београду, закон за рају смедеревског вилајета*. У попис из 1536. године убележени су: *прописи за скелу Смедеревског санџака, прописи о рекама Морави, Дрини, Ибру и Сави, прописи за јавно складиштење робе у Смедереву и Београду, закон за рају смедеревског вилајета, прописи о приходима тврђаве Голубац, као и закон за Ниш*. Готово истоветна је и структура законских прописа из 1560. године, у оквиру које су обухваћени: *прописи за скеле Смедеревског санџака, прописи о градској баждарини Смедерева, прописи за јавно складиште робе у Смедереву, прописи о рекама Морави, Дрини, Ибру и Сави, и закон за рају смедеревског вилајета*.³

² Gilles Veinstein, *L'Empire dans sa grandeur*, /y:/ L'histoire de l'Empire Ottoman, Paris 1989, 213. Кануннаме султана Мехмеда Фатиха састављене 1477. године обавезивале су сељаке да одраде кулук у трајању од 7 дана годишње. Осим тога, сељаци су морали да обаве дужност повезану са давањем дела летина одређеном тимарнику у његовом амбару, а и различите послове у вези са изградњом кућа тимарника и обезбеђења неких других његових потреба. И.А. Петросјан, *Османска Империја: могућество и гибел*, Москва 1990, 96.

³ Dušanka Vojačić, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd 1974, 17 – 27; 34 – 37; 39 – 47; 51 – 56. О канунамама као извору првог реда за друштвену и привредну историју Смедеревског санџака, види: Colin Heywood, *The Evolution of the Ottoman Provincial Law-Code (Sancaq Kanun-name: the Kanun-name-i Liva-i Semendire)*, The Turkish Studies Association Bulletin, vol. 15, no. 2 (September 1991), 223 – 251.

I

Пољопривреда је свакако представљала најзначајнију и најпродуктивнију привредну грану у Смедеревском санцаку у другој половини XV и првој половини XVI века. Највећи број раје живео је на земљи и од земље. Хришћани су располагали својим зависним баштинама, а муслимани чифлуцима. Та земљишна парцела, чија је величина варијала у зависности од квалитета земљишта, била је довољна за прехрану једне породице и могла се обрађивати једним паром волова. Баштине су, у ствари, назив за сељачка газдинства и представљале су земљишне деонице у наследно-баштинском поседу појединих породица које су их обрађивале и живеле на њима. Зато су баштине имале много већи део са земљом намењеном обрађивању и коришћењу, а са мањим делом предвиђеним за кућу, окућницу, стаје, амбаре, гумно и сл. неопходне пратеће објекте газдинства.⁴

Становницима појединих села нису биле довољне количине земље које су обрађивали, па су сејали било у атарима других села, било у оближњим, ненастањеним мезрама. Та појава много је изразитија у ранијим пописима (1476, 1516) да би од двадесетих година XVI века била много мање изражена. Тако су на пример становници села Маскари, у Некудиму, 1476. године обрађивали и оближњу мезру Кошарна.⁵

Поред сеоских газдинстава део земље чинио је тимариотску резерву, тј. *хаса* (тур. *hassa*) земљу. Чести називи топонима Придворица, и то у разним областима Смедеревског санцака (Некудим, Островица, Кучево), асоцирају на термин *двор*, познат из српског средњег века као саставни део једног властелинства. Додатком Османлија на просторе Смедеревског санцака властелинска резерва прихваћена је у оквирима тимарског система. Као *хаса* најчешће су убележене воденице, ливаде и виногради, мада је таквих земљишних добара на територији Смедеревског санцака било неупоредиво мање у односу на територије које су улазиле у састав Босанског или Херцеговачког санцака, на пример.⁶ У оквиру прихода од села Придворица у Кучеву 1476. године, на пример, убележена је и једна *хаса* воденица.⁷ Одредбама кануна за рају Смедеревског вилајета из 1516. године предвиђено је да оне ливаде „које су за лично коришћење уписане спахијама њихови рајетини косе и [сено] уплашћују на месту, али [га] не носе кућама [спахија]“.⁸

Сељак је имао право уживања (*масаруф*) земље, коју му нико није могао одузети све док је обрађивао, те ју је могао неподељену препустити својим на-

⁴ Olga Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću (1459 – 1804)*, Novi Pazar 1995, 37.

⁵ ВВА, ТТД 16 (1476).

⁶ Опширније о пољопривреди у босанском и херцеговачком санцаку у првим деценијама османске власти, видети: Desanka Kovačević-Kojić, *Privreda sela*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, I, Društvo i privreda srednjovekovne bosanske države, Sarajevo 1987, 117.

⁷ ВВА, ТТД 16 (1476).

⁸ Dušanka Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 20.

следницима. Он је такође могао да поседује, али као пуну својину (*мулк*), друге непокретности, попут куће, винограда, воћњака, повртњака или млина.⁹

За привреду села, поред привредних услова (шуме, клима, планине, котлине итд.) веома важан чинилац представљала је бројност земљорадничког становништва. У раније време, када није било усавршених пољопривредних алатки, радне руке биле су примаран чинилац пољопривредне производње.

За разлику од њему савремених феудалних друштава у западној Европи, сељак у Османском царству није био строго везан за земљу коју је обрађивао. Наиме, у прописима за рају Смедеревског санцака, а слични прописи постојали су и за друге области Царства, прецизирано је да, ако рајетин не обрађује земљу на месту где је уписан, већ то чини на тимару другог спахије, половину ушура даје господару земље коју обрађује, а другу половину, као и новчани еквивалент за износ salariје даје свом првобитном тимарнику. У случају раје која напусти своју земљу, те која живи растушено, спахији је остављено право избора: да узима од раје, у зависности од квалитета земље, цео или пола ушура, или по 75 акчи као ресум због напуштања земље.¹⁰

Природа земљишта утицала је на квалитет, облик и величину ораница. Оранице су имале огроман значај за сеоску привреду и непосредно за сељака који их је обрађивао. Екстензиван начин коришћења постојећих ораница наметао је потребу да се оне непрекидно повећавају крчењем необрадивог земљишта. За стварање нових обрадивих површина коришћено је и земљиште које се налазило на већим надморским висинама, јер су Османлије у Смедеревском санцаку затекле топониме изведено од *лаз*, што означава обрадиве површине добијене крчењем лугова, шума и гора (топоним Лазница, на пример, јавља се у Омољу и у Лепеници).¹¹

У коришћеним изворима османске провинијенције нису сачувани подаци о алаткама које су се користиле на територији Смедеревског санцака у другој половини XV и првој половини XVI века. Међутим, познато је да се у нашим крајевима од ручног оруђа, рало употребљавало од давнина, а у XIII и XIV веку оно је представљало основну справу за орање. Плуг се у нашим крајевима појавио пред крај XIV века, с тим што није истиснуо рало из употребе. Уосталом, плуг је био главно оруђе земљорадника на територији читавог Османског царства и имао је свега један метални део: заострени раоник. Запрега од два вола или бивола у неким крајевима остала је карактеристичан симбол сеоске привреде у време Османлија.¹²

Западни путописци који су прошли кроз Смедеревски санцак сведоче да је то била пољопривредно богата земља, у којој је хране било довољно, а чије су цене биле релативно ниске. Тако још Берграндон де ла Брокијер, који је пропуто-

⁹ Gilles Veinstein, *L'Empire dans sa grandeur*, 212 – 213.

¹⁰ Dušanka Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 19 – 20.

¹¹ ВВА, ТТД 16 (1476).

¹² Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, 42 – 45; Недим Филиповић, *Поглед на османски феудализам (са посебним освртом на аграрне односе)*, Годишњак друштва историчара БиХ IV (1952) 58; И. А. Петросјан, *Османска империја*, 94.

вао Србију 1433. године наводи да је то „шумовит и планински крај, али врло добро насељен селима и веома леп; а има свега што је човеку потребно у целој овој држави Расији или Србији, што је потпуно исто“. У свом опису Београда Брокијер наглашава: „После тога дођох у варош коју зову Белградо (Београд), која припада краљу Угарске, а прођох (пре тога) многе велике шуме, брегове и долине. А по тим долинама постоји велико мноштво села и добрих намирница, а нарочито доброг вина“.¹³

Више од века касније (1553/55. године) фламански дипломата Охир Ван Бузбек забележио је приликом свог боравка у Београду: „Ту, у Београду, добили смо на дан поста велику порцију изврсне рибе међу којом је било и неколико финих масних шарана, упецаних у Дунаву, који се сматрају посласницом. Чланови моје пратње накркали су се ове рибе. Услед своје халапљивости, или због доба године, многи добише грозницу. Ова велика порција рибе која је довољна да засити четрдесеторицу кошта пола талира и скоро све је у Бугарској подједнако јефтино. Сено је, на пример, сасвим безвредно; свако може да узме колико хоће са богатих пашњака. Само треба да покоси и покупи. Због свега овога смо се приликом прелажења Саве још више дивили мудрости старих Мађара; они су одабрали Панонију и тако добили у посед земљу која је у стању да у изобиљу рађа свако растиње. Далеко смо путовали, прошли смо кроз многе земље у Европи и Азији и нисмо видели ништа друго до кржљавог растиња као што је трава, јечам, овас и жито које је врелина скоро спржила; али кад смо дошли у Мађарску, трава је била толико висока да они који су седели у стражњим колима нису могли да виде кола испред себе, што је добар доказ о плодности тла“.¹⁴

У Смедеревском санцаку у другој половини XV и првој половини XVI века гајене су готово исте пољопривредне културе као и у средњовековној српској држави: пшеница, јечам, раж, сумјесица, просо, зоб, конопља, купус, сочиво, бостан, лук. Једино се раж као култура не спомиње у манастирским повељама, док на основу дефтера сазнајемо да је он у XVI веку био веома распрострањен, иако мање од пшенице или јечма. Што се сумјесице тиче, Хазим Шабановић у свом издању катастарских пописа Београда и околине у XVI веку¹⁵ османску реч *махлут* преводи као суражица, али је Милош Благојевић утврдио да се у том периоду у Београдској нахији вероватно сејала сумјесица, пошто су површине под пшеницом и јечмом биле највеће.¹⁶ У овом раду преузето је то аргументовано објашњење, тим пре што реч *махлут* првенствено значи само мешавина, па се не може на основу искључиво лингвистичких критеријума тврдити о којој се житарици

¹³ Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, превод и коментари Миодраг Рајичић, Београд 1950, 129 – 133.

¹⁴ Jelica Novaković – Lopušina, *Srbi i jugoistočna Evropa u nizozemskim izvorima do 1918*, Beograd 1999, 224.

¹⁵ Хазим Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, књ. I, св. I, катастарски пописи Београда и околине, Београд 1964, 662.

¹⁶ Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 100.

ради. Поједина села давала су доста високе дажбине на ширу, што сведочи о веома развијеном виноградарству, а намет на кошнице, који је убиран у великом броју села да је гајење пчела било веома распрострањено.¹⁷ У основном дефтеру уписан је и намет на свиње, док је намет на овце – овчарина, уписиван у посебне дефтере и о томе немамо података. Више од 50% дажбина у свим селима представљају дажбине на житарице, од којих је оствариван највећи приход.

Наравно, у зависности од области, постојале су и специфичности у гајењу култура. Тако је, на пример, нахија Ниш била карактеристична јер се у њој гајио пиринач.¹⁸

У дефтеру су поред количине уписане и цене за производе за које су дажбине узимане у природи. У периоду 1476 – 1560. године неки производи су мењали цене, док са неким другим то није био случај. Према томе, треба напоменути да у том периоду није било израженије инфлације, која је кренула вртоглаво да расте седамдесетих година XVI века. Тако је 1476. године један венецијански дукат вредео 45, 1520. 55, а у периоду 1540 – 1580. дукат је вредео 60 акчи. После 1580. године, у време монетарне кризе, дошло је до поремећаја у односу између акче и венецијанског дуката, који је са 60 скочио на 100 акчи.¹⁹

¹⁷ Bogumil Hrabak, *Stočarstvo i stočarski proizvodi Kosova i susednih krajeva 1455-1800*, Acta Historico-Oeconomica Iugoslaviae, Zagreb 1988, 39-42.

¹⁸ ВВА, ТТД 978 (1528).

¹⁹ Хазим Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, у регистру под: акча.

Упркос девалвацији од 40% израженој у периоду 1476 – 1560. године, новчане обавезе нису се мењале: главарина је стално износила 25 акчи по старешини домаћинства или 6 акчи ако је реч о удовици. У исто време расле су цене производа. Лукно пшенице коштало је 1476. године 9 акчи, а 1560. године чак 56 акчи, што представља раст од 520%. Лукно јечма и проса коштало је 1476. године 6 акчи, 1516. 4 акче, 1528. 21 акчу, а 1560. године 30 акчи (раст од 275%). Уочљиво је да је раст цена пшенице, јечма и проса био већи од инфлације, што се може објаснити потражњом за овим производима, тј. стањем на тражишту, а не само инфлацијом и падом вредности акче. Зависно од тражње, цена појединачних производа, на пример, пшенице, расла је брже од цена других производа (јечам, просо).²⁰

Када се анализирају спахијски приходи, уочава се да је готово 90% прихода потицало од испенце, производње житарица и виноградарства, док су друге културе у тој структури минимално заступљене. Навешћемо као примар зеамет Хамза-бега, брата паше Јигит-бега, из породице Гумлу, који се налазио у области Пека у Браничеву и који се састојао из 4 села (Трстеник, Худојевце, Клење, Раброво) са 242 куће, 7 удовица и приходом од 26.806 акчи. Највећи приход на овом зеамету остваривао се од гајења винове лозе. Ова четири села производила су 1.424 медре шире, што одговара новчаном еквиваленту од 11.392 акче,²¹ а што чини чак 43% од укупног прихода овог заима. Учешће прихода од житарица (6.255 акчи) и од испенце било је подједнако: 25 (6.152 акчи), односно 24%.²² Готово 60% прихода од житарица чини приход од пшенице, који је износио 3.555 акчи, док преостали износ потиче од производње јечма, овса и ражи. Приход од ресума на сено, дрва и бадухаву износио је 1.144 акче (4% од укупног прихода), колики је био при-

²⁰ ВВА, ТТД 16 (1476); ТТД 1007 (1516); 978 (1528); 316 (1560).

²¹ Медра шире је 1476. године вредела 8 акчи.

²² Слични односи уочени су и у другим областима Царства. Наиме, у области Еубеје у другој половини XV века приход од испенце такође је износио једну четвртину спахијског прихода. Детаљније: Evangelia Balta, *L'Eubée à la fin du XV siècle*, Paris 1989.

ход који се стицао гајењем свих других култура (пчеларство, свињогојство, повртарство, воћарство, узгој лана и сочива, ресум на млинове). Од свих поменутих култура заједно убирао се приход од 1.143 акче, што такође представља додатних 4% у структури укупног прихода.²³

Слични односи уочавају се и на територији читавог Смедеревског санцака. Структура производње, као и просечна производња пољопривредних производа у Смедеревском санцаку у другој половини XV и у првој половини XVI века биће изложена на примеру нахије Ваљево.²⁴

Ваљевска нахија је 1528. године на име дажбина давала укупно 597.923 акче, а просечан намет по селу износио је 2.770 акчи. Највећи број села, њих 56 (26%), био је оптерећен просечним наметом (2.001-3.000 акчи). Села са наметом мањим од 1.000 акчи било је 16 (7.5%), оних која су давала 1.001 – 2.000 акчи на име дажбина 48 (22%), 3.001 – 4.000 акчи такође 48 (22%), 5.001 – 6.000 акчи 13 (6%), а оних са преко 6.000 акчи дажбина 6 (3%). Највећи износ дажбина (9.525 акчи) давало је село Брест. Брест је најстарије село у ваљевском крају и први пут се помиње 1316. године у Бањској хрисовуљи. Ово село имало је 1528. године 28 домаћинстава, а највећи део ових високих дажбина чини приход од житарица. Село је, наиме, давало 25 лукана пшенице, 98 лукана јечма, 80 лукана зоби, 55 лукана сумјешнице и 55 лукана проса. Дажбине на житарице износиле су 7.198 акчи или 78% укупног намета од села; село је давало још и 900 акчи на име главарине, 290 акчи дажбина на држање кошница, 18 медри или 144 акче ресума на ширу, 114 акчи ресума на свиње, 290 акчи ресума на сено и дрво, 210 акчи за ванредне намете, као и ситније новчане износе на име дажбина за конопљу и купус.²⁵

Команице је било село са најмањим наметом, које је давало на име дажбина 123 акче. Од тог износа, више од половине чиниле су дажбине на производњу сумјешнице: 3 лукна или 63 акче.²⁶

Дажбине Ваљевске нахије износиле су 1560. године 424.303 акче, односно у просеку 2.040 акчи по насељу. Села оптерећених дажбинама 0 – 1.000 акчи било је 37 (18%), 1.001 – 2.000 акчи 76 (36.5%), 2.001 – 3.000 акчи 56 (27%), 3.001 – 4.000 акчи 17 (8%), 4.001 – 5.000 акчи 13 (6%), 5.001 – 6.000 акчи 3 (1.5%) и преко 6.000 акчи 4 села (2%): Мојсиње (6.284 акче), Стублина (7.957 акчи), Горња Буковица (8.400 акчи) и Грабовац (9.000 акчи). Грабовац, село које је давало највиши износ на име дажбина имало је 57 домаћинстава, 8 самаца, 2 слободна мусли-

²³ ВВА, ТТД 16 (1476).

²⁴ У овом излагању одабран је приступ тзв. огледних примера, прихваћен у западној историографији (енг. case studies) ради прегледности и јасноће казивања. Све пропорције које су овде изнете за нахију Ваљево у потпуности су примењиве и за територију Смедеревског санцака у целини.

²⁵ ВВА, ТТД 978 (1528). Опширније о Ваљевској нахији, видети: Ема Миљковић, *Ваљевски крај у првим деценијама турске власти*, Ваљево, постанак и успон градског средиштва, Ваљево 1994, 152 – 160.

²⁶ ВВА, ТТД 978 (1528).

мана и 1 примићура. Највећи део овог високог износа чинило је 4.950 акчи ушура од шире (165 медри), затим 50 лукана пшенице, 35 лукана јечма, 25 лукана сумјешнице и 17 лукана проса. Село је такође давало новчане дажбине на производњу конопље, купуса, лука, кошница, воћа, бостана, затим пољарину, свадбарину, намет на бурад, казне, глобе и друге ванредне намете. Село са најмањим приходом (160 акчи) било је село Придворица, које је давало само жировину.²⁷

Пад укупног прихода ове нахије у периоду 1528 – 1560. године за 30% није директно сразмерао, иако је свакако повезан, са падом броја становника, који је износио 20%. Наиме, 1528. године у Ваљевској нахији било је 216 уписаних села, са 2.391 домаћинством, а 1560. године 208 села, у којима је живело 1.936 домаћинстава. То значи да је просечно оптерећење домаћинства 1528. године износило 250 акчи, а 1560. године 219 акчи.²⁸ Тешко је наћи реалне узроке оваквом паду производње, поготову што је до шездесетих година XVI века Смедеревски санцак изгубио статус граничног подручја и престао је да буде подручје сталних ратних дејстава, те би било логичније, у таквим условима, очекивати њен пораст.

Раја у Ваљевској нахији, као и у целом Смедеревском санцаку, била је обавезна, према одредбама кануннаме забележене на самом почетку пописа из 1528. године, да даје ушур од житарица, који је износио према прихваћеним проценама, од 1/7 до 1/8 укупног приноса.²⁹ Од сваке баштине давала су се једна кола сена и једна кола дрва. Сваки рајетин је у време клања био дужан да свом тимарнику даје једну акчу по свињи. Одредбе кануна из 1560. године готово су истоветне с онима из 1528. године. Овај канун прецизно одређује и вредност лукна за које каже да има седам мерица, по истанбулској мерици, а да свака мерица има двадесет ока, што значи да је лукно тежило 179.592 кг, док је свака медра садржала 44 оке, тј. 56.5 литара.³⁰ То значи да је просечно село, као Дрен (примићур, 8 домаћинстава и 3 самца), са дажбинама у износу од 2.259 акчи, производило шездесетих година XVI века 13.5 тона пшенице, 8.1 тону јечма, 5.4 тона зоби, 8.1 тону ражи, 6.7 тона проса и 6.356 литара шире.³¹ Просечан производња по домаћинству износила је: 0.9 тона пшенице, 0.6 тона јечма, 0.4 тоне зоби, 0.6 тона ражи, 0.9 тона проса и 489 литара вина.³²

²⁷ ВВА, ТТД 316 (1560).

²⁸ ВВА, ТТД 978 (1528); ВВА, ТТД 316 (1560).

²⁹ На територији читавог Османског царства важило је правило да од ушура није могао да буде ослобођен ниједан сељак који је обрађивао свој део земљишта. Над прикупљањем ушура водила се строга контрола. Сељак није могао да извезе летину појединачно са гумна све док тимарник не одреди размер ушура. Скривање приноса и њихово коришћење у личне сврхе од стране сељака били су категорички забрањени. Ушур су плаћали и муслимани и његов износ је варирао у зависности од области од 1/8 до чак 1/3 укупних приноса. И.А. Петросјан, *Османска империја*, 95.

³⁰ Душанка Војанић, *Turški zakoni i zakonski propisi*, 36, 54.

³¹ Прерачунавање лукана у килограме и медри у литре рађено је на основу прорачуна Душанке Бојанић, *Turški zakoni i zakonski propisi*, Lukno; Medra.

³² ВВА, ТТД 316 (1560).

Ипак, мора се нагласити да наведене количине представљају само грубу процену производње и не могу се безрезервно прихватити, јер су турске власти у дефтер уписивале процењену производњу, а не стварну. Постоји могућност да су њихове процене, из фискалних разлога, донекле увећане како би се тимарницима обезбедили већи приходи на име дажбина. Уосталом, када се провери тачности „укупног прихода“ тимарника и стваран збир годишњих обавеза сељака, долази се до закључка да се ове цифре веома често разликују, а некад су те разлике знатне. Примера ради, наведимо само да је приход од села Трстеник обрачунат 1476. године на 4.778 акчи, док тачан збир свих дажбина износи 3.955 акчи. Ова појава има само једно објашњење: „укупан приход“ преузет је из првобитног пописа, а тачан збир представља стање констатовано приликом новог пописивања. Сасвим је нормална појава да се приходи тимара мењају из године у годину, а у зависности пре свега од броја становника и величине обрадивих површина. Канцеларија која је контролисала тимарничке приходе морала је имати увид у те разлике да би кориговала стање приликом наредног пописа.

Очигледно је, дакле, да је производња житарица била основна грана земљорадње у Ваљевској нахији, али је то свакако оцена која се може применити и на цели Смедеревски санџак. Регионалне разлике су свакако присутне када је реч о врсти гајених житарица, па је тако у већини крајева Смедеревског санџака пшеница била преовладавајућа култура, док је у Ваљевској нахији највише била гајена сумјешница. Изражено у процентима, 65% укупног прихода у овој нахији остваривано је од производње житарица, и то 17% од пшенице, 18% од јечма и чак 30% од сумјешнице. Ако се томе дода да је 15% од прихода чинио приход од главарине, једноставно је израчунати да су све остале културе учествовале у укупном приходу са свега 20%.³³

Све поменуте житарице користиле су се за људску исхрану. Ипак, и ту су постојале разлике, те су јечам користили само најсиромашнији слојеви, а зоб, која је била лошија од јечма, у исхрану се уводила само у крајњој невољи. Од свих житарица, изузев зоби, добијало се брашно од којег се месио хлеб, а од проса се правила и нека врста каше.³⁴

Да би се стекао увид у стваран обим производње житарица, потребно је ставити га у контекст аутоконзумације и реалног производног вишка, који се може продати на тржишту. Наиме, у светској историографији прихваћене су процене да је минимум житарица потребан годишње по глави становника био 200 кг, док је за семе била потребна петина производње. Томе се мора додати и количина која се предавала на име десетка и salarije, што би значило да је 300 кг житарица било довољно да задовољи личне потребе једног потрошача. Дакле, ако је у Ваљевској нахији свако домаћинство у просеку производило 1.1 тону житарица, то значи да је тај обим производње био довољан само за четворочлану породицу. Ови подаци свакако релативизују утисак о развијеној производњи житарица, јер је та

³³ ВВА, ТТД 978 (1528).

³⁴ Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 125.

производња била недовољна чак и за задовољавање сопствених потреба једне породице, док о неком реалном тржишном вишку није могло бити ни речи.³⁵

Међутим, ако се истоветна анализа примени на неке друге области Смедеревског санцака, добиће се и различита слика. Тако је просечна производња житарица по становнику годишње у Браничевској области седамдесетих година XV века износила 425 кг, док је само производња пшенице у просеку износила 230 кг по глави становника. У читавој овој пространој области, коју је чинило 7 нахија, производња житарица била је равномерно, иако је најинтензивнија била у областима Омоља и Раванице. У овој области још интензивнија била је производња вина: она је, наиме, износила 43 литра годишње, што по проценама др Бошка Мијатовића, сарадника Економског института у Београду, износи чак 40% више у односу на производњу у СФРЈ осамдесетих година XX века.³⁶

Доминантна производња житарица условила је још једну специфичност у структури прихода: наиме, иако се много већи број намета плаћао у новцу него у природи, процентуално гледано, свега 33% укупног износа дажбина је наплаћивано у новцу.

У непосредној вези с производњом житарица је и постојање великог броја воденица у читавом Смедеревском санцаку, на брзим речицама и потоцима. Током читавог анализираног периода дажбина на воденице била је једнака – 15 аспри за воденичарски камен који ради пола, а 30 аспри за онај који ради целе године. Воденице су могле бити рајинске или спахијске, тј. *хаса*, што је веома често био случај. У пописе су убележене и воденице које више нису биле у употреби као покварене или напуштене. За разлику од средњовековне Србије, где воденице нису обавезно подизане уз насеље, у свим проучаваним пописима Смедеревског санцака из друге половине XV и прве половине XVI века воденице су пописане у оквиру насеља.³⁷

Илустрације ради наведимо да су у области Браничева 1476. године *хаса* воденице уписане у 31 селу, те да су имале 43 камена, док су рајинске воденице постојале у 87 села, као и на једној мезри, а састојале су се од 112 каменова (жрвања). Током целе године радило је око 2/3 млинова. Шест воденица је било покварено. Помиње се и мањи број ваљавица.³⁸

Поред житарица, како је наведено, на територији читавог Смедеревског санцака у другој половини XV и првој половини XVI века, али у много мањој мери, гајиле су се и легуминозе, биљке са махунастим плодовима, које су као вариво служиле за јело. Нарочито је био распрострањен боб, који добро подноси хладноћу, па се сејао готово на целом Балканском полуострву. Веома цењена биљка из

³⁵ Evangelia Balta, *L'Eubée a la fin du XV siècle*, 36 – 37.

³⁶ ВВА, ТТД 16 (1476). Бошко Мијатовић, *Браничевска област 1467. године*, Економска мисао, година XXIII, број 2, Београд 1990, 114.

³⁷ ВВА, ТТД 16 (1476). ВВА, ТТД 1007 (1516). ВВА, ТТД 978 (1528). ВВА, ТТД 316 (1560). Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 170.

³⁸ ВВА, ТТД 16 (1476).

ове групе било је и сочиво, које се гајило у великом броју села Смедеревског санцака. Ипак, по ниским, паушалним износима у новцу који су давани на име дажбина за гајење ових култура, очигледно је да су оне првенствено гајене за сопствену употребу појединачног домаћинства.³⁹

Од индустријских биљака у Смедеревском санцаку била је распрострањена производња конопље и лана, од којег се од давнина у јужнословеским земљама правило рубље и летња одећа. И дажбина на гајење ових биљака плаћане је паушално и у мањем износу.⁴⁰

Повртњак је представљао саставни део окућнице и ту се гајило поврће за потребе домаћинства; окућница није подлежала десетинским дажбинама, већ се за сваки повртњак плаћала такса у износу од 2 акче по повртњаку. Тај ресум припадао је непосредном господару земље. Поврће је у исхрани становништва, а нарочито монаха у средњем веку имало веома значајно место, те је сасвим извесно да је то своје место задржало и по османском освајању наших крајева. У првим пописима Смедеревског санцака убележен је јединствен ресум на бостан, под чиме се подразумевала дажбина на поврће које се гајило. Износ овог ресума био је 2 акче од сваке баштине за поврће које се гајило у већим количинама на њивама, а не за поврће на окућници, које је служило за потребе домаћинства. Почев од тридесетих година XVI века посебно је био убележен ресум на купус, а нешто касније и ресум на лук. То вероватно указује на то да су производња купуса и лука биле најразвијеније, а с обзиром на распрострањеност ове две културе и у средњовековној Србији, таква претпоставка се чини сасвим оправданом.⁴¹ Вероватно да је, поред поврћа, ресум на бостан обухватао и таксу на гајење диња и лубеница, које су врло рано почеле да се гаје у унутрашњости Србије.⁴²

Гајење воћа, познато широм средњовековне Србије, било је присутно у Смедеревском санцаку у другој половини XV и на самом почетку XVI века, али почев од 1528. године у дефтерима се више не бележи ресум на воће (тур. *gesm-i meuva*). Како и у ранијем периоду када је бележен у дефтерима, тај ресум није био висок, на основу чега би се могло претпоставити да је воће гајено готово искључиво за сопствене потребе домаћинства, вероватнијим се чини да се тај ресум почевши од двадесетих година XVI века није плаћао јер није представљао значајну ставку него да је воће престало да се гаји. Ако се зна, како је утврдио Милош Бла-

³⁹ ВВА, ТТД 16 (1476), ВВА, ТТД 1007 (1516). ВВА, ТТД 978 (1528). ВВА, ТТД 316 (1560).

⁴⁰ Исто.

⁴¹ У пропису о градској баждарини Смедерева из 1560. године прецизира се да се „од једних кола црног лука и од једних кола белог лука узимају четири аспре“ што значи да су се гајили и бели и црни лук. Исто тако, у појединим законским прописима који се односе на Смедеревски санцак спомиње се да су на тргове изношене репа и мрква, што упућује на закључак да се и то поврће и гајило и користило у исхрани. Душанка Војанић, *Turški zakoni i zakonski propisi*, 26, 52.

⁴² ВВА, ТТД 16 (1476). ВВА, ТТД 1007 (1516). ВВА, ТТД 978 (1528). ВВА, ТТД 316 (1560). Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 171 – 174. Душанка Војанић, *Turški zakoni i zakonski propisi*, 165.

гојевић, да се гајење воћа у средњовековној Србији одвијало на два начина, где су се у првом случају, једна воћка или неколико њих засадили у земљиште које по својој основној намени није било предвиђено за воћњак (у виноград, на гувну или поред њега, у нечије двориште, врт, градину, селиште и уопште узевши на окућници), док је други случај подразумевао да је посебна земљишна парцела била издвојена за воћњак, логичном се чини претпоставка да је у Смедеревском санцаку у другој половини XV и првој половини XVI века воће гајено на први од поменутих начина, те да стога није посебно ни бележено. Што се тиче врста воћа које су се гајиле, то је веома тешко прецизно утврдити, јер и када је поменути ресум на воће бивао убележен, врсте воћа нису поименично набрајане. Ни у законским прописима за Смедеревску и суседне области се поименично не помиње ниједна врста воћа, изузев ораха. Путоказ представља и топономастика, те се тако са сигурношћу може тврдити да је орах био у широкој употреби, о чему сведоче бројни топоними попут Ораша, Орашја, Ораховице, који се срећу у свим нахијама Смедеревског санцака, а извесно је да су се гајиле и крушке (топоними Крушева, Крушевица).⁴³

Од преосталих култура, у нешто већим обиму, иако знатно мањем у односу на производњу житарица, гајена је винова лоза. Винова лоза добро успева у крајевима у којима су лета дуга и топла, а не погодују јој предели са великом надморском висином. Стога не чуди што је гајење ове културе било много распрострањеније у области Браничева, где су сва насеља била смештена на највише 300 м надморске висине, него у Ваљевској нахији, где су насеља смештена на нешто виши терен. Винова лоза је најинтензивније гајена на манастирским имањима, првенствено на имању манастира Раваница. Важно је уочити то је да су готово сва села гајила винову лозу, а како је већ наглашено, разлике од регије до регије условљавале су обим те производње, тј. да ли је постојао реалан тржишни вишак, или је та производња задовољавала само домаће потребе.⁴⁴

Посегнимо поново за примером области Браничева, у којој је виноградарство имало дугу традицију, још од времена кнеза Лазара.⁴⁵ Пописом су забележени виноградни у готово свим браничевским селима, док је изнад просека била у областима Раванице и Лучице. Приход од шире већи од 1.000 акчи забележен је у 14 села, од којих се 9 налазило у области Лучице. Највећи произвођач вина била је Тополница у Ждрелу, чија се производња може проценити на 104.000 литара вина.⁴⁶

Између производње шире и житарица уочава се корелација: ретка су села где је постојала подједнако развијена производња житарица и шире, те су села у којима је шира била доминантан производ имала нижу производњу житарица и

⁴³ ВВА, ТТД 16 (1476). ВВА, ТТД 1007 (1516). ВВА, ТТД 978 (1528). ВВА, ТТД 316 (1560). Душанка Војанић, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 24. Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 163. У средњовековној Србији, поред ораха и крушака, гајиле су се трешње, јабуке, оскоруше и шљиве, те се умесном чини претпоставка да су те врсте воћа гајене и у Смедеревском санцаку у другој половини XV и првој половини XVI века.

⁴⁴ ВВА, ТТД 16 (1476). ВВА, ТТД 1007 (1516). ВВА, ТТД 978 (1528). ВВА, ТТД 316 (1560)

⁴⁵ Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 164.

⁴⁶ ВВА, ТТД 16 (1476). Момчило Стојковић, *Bраничевski tefter*, Beograd 1987.

обрнуто. Међутим, на основу просечних дажбина које је појединачно домаћинство давало када је реч о житарицама и шири, уочава се да је производња житарица била много равномернија, јер се просечан намет од житарица кретао, изражено у новчаном еквиваленту, од 136.6 до 220.3 акче, док се намет на ширу кретао у широком распону од 3.2 акче до 40 акчи.⁴⁷

Гајење винове лозе, поред повољних климатских услова, изискивало је и велику умешност, те не чуди белешка убележена у попис Смедеревског санцака из 1476. године: „*Код цркве зване Душина постојао је виноград, зато што су ту настањени власи, запуштен је*“.⁴⁸

Сточарство је била засновао на испашама, којима је Смедеревски санцак у целини био богат. Гајење крупне стоке није опорезивано, па се стога проучавањем дефтерског материјала не може установити његов обим. Да је говедарство као грана сточарства постојало у Смедеревском санцаку у другој половини XV и првој половини XVI века, сведочи знатан број *говедара*, који се у пописима посебно помињу. У Браничевској области 1467. године говедари су забележени у 18, а 1476. године у 17 села, што је после попова и ковача највећи број припадника једног занимања у селима. Судећи према топониму Крављи Дол, може се претпоставити да је и у Смедеревском санцаку било одвојених пашњака, на које су терали краве и волове.⁴⁹

Гајњем ситне стоке бавило се у првим вековима османске власти и сеоско и градско становништво Царства, јер је овца својим производима млеком, месом, руном, кожом, обезбеђивала основне egzистенцијалне потребе сваког домаћинства. Извесно је да је становништво које је уживало *влашки* статус било основни носилац ове гране сточарства и у канунима за *влахе* прецизно су наведене њихове обавезе. Међутим, како не поседујемо податке о висини пореза убираних од становништва са *влашким* статусом, нисмо у могућности, чак ни грубо, да проценимо број оваца. Земљорадничке породице су се такође бавиле овчарством, али као споредном граном. У попису Браничевске области из 1467. године у девет села, са 259 кућа, а која су улазила у састав тимара спахија, уписано је 1.810 оваца, или у просеку, 7 оваца по домаћинству. Извесно је да је број оваца у влашким селима био већи.⁵⁰

Да је гајење крава и оваца у Смедеревском санцаку у другој половини XV и првој половини XVI века било распрострањено, сведочи и то што су се сир и масло износили и продавали на трговима. Готово у свим законским прописима за ову област насталим у периоду 1476 – 1560. године ова два производа издвојена су у односу на остале живежне намирнице, које се помињу збирно, што указује на њихов велики значај и у исхрани и у локалној трговини.⁵¹

⁴⁷ ВВА, ТТД 16 (1476). ВВА, ТТД 1007 (1516). ВВА, ТТД 978 (1528). ВВА, ТТД 316 (1560).

⁴⁸ ВВА, ТТД 16 (1476).

⁴⁹ ВВА, ТТД 16 (1476). Momčilo Stojaković, *Bраничевски tefter*. Dušanka Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 12 – 14.

⁵⁰ Momčilo Stojaković, *Bраничевски tefter*, 35 – 289.

⁵¹ Dušanka Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 11 – 52.

Гајење свиња и употребу свињког меса ислам је забрањивао својим припадницима, али су хришћани имали право да се баве узгојем свиња и да их користе за јело. Тако је становништво Смедеревског санцака гајило свиње, за шта су давали дажбине које су припадале тимарнику: од сваке свиње једну акча у време клања. Очигледно је да је нахија Ваљево имала развијеније свињогојство, јер је у њој у просеку свако домаћинство гајило 6 свиња, а како су реалне потребе износиле око 2 свиње по домаћинству, то значи да је постојао велики тржишни вишак, док тај просек за Браничево износи 4.37 комада. Још мањи број свиња гајен је, на пример, у нахији Островица, где су, по подацима пописа из 1476. године, убележена 2.08 грла по домаћинству. Међутим, ове области насељавало је становништво са *влашким* статусом, које је било вичније сточарству, па је у овој нахији 1516. године просечан број свиња по домаћинству износио 2.87, што значи да је постојао тржишни вишак од 30%. Рудник је био изразито свињарски крај, о чему сведочи позната чињеница да је из њега стока извозена на Јадран.⁵²

Жир је био веома важна култура, неопходна за исхрану свиња. Помени о плаћању жировине постоје у неколико села Браничевске области у другој половини XV века, а на територији Смедеревског санцака срећу се и у каснијим периодима. Тако, жирова шума и горнина, дажбина на жир убележене су 1476. године у селима: Рашаница, у близини Куле (200 акчи), Старци (150 акчи), Породим, у близини Жабара (50 акчи), Кранбани у Раваници (50 акчи), Велико Село (50 акчи), Кушељево на обали Млаве (50 акчи), Дубница у Ждрелу (50 акчи), Купинац у Лучици (300 акчи), Парложица (30 акчи) и мезри Бресница у Пеку (50 акчи). О овој дажбини нема помена ни у законским прописима који се односе на Смедеревски санцак до 1560. године. Наиме, ова дажбина је тек крајем XVI века увршћена у кануне Смедеревског санцака. Она је очигледно зависила од површина под жировом шумом, те је тако највећа површина под жиром била у атару села Купинце, које је имало и развијено свињогојство: 5.2 свиње по домаћинству, што је скоро 20% више од просека за Браничево.⁵³

У релативно развијене пољопривредне гране, којом се бавило готово свако село у Смедеревском санцаку у другој половини XV и првој половини XVI века, свакако спада пчеларство, нарочито имајући у виду чињеницу да се мед користио у исхрани уместо шећера, који је био изузетно скуп и који се сматрао луксузном робом. Восак је такође био важан производ за оно време, јер су свеће представљале најраспрострањенији вид расвете. У немањихкој држави узиман је десетак на пчеле, а пчеларење је представљало једну од обавеза зависног сељаштва. Треба претпоставити да су у пчеларству српске средњовековне државе, а затим и у нашим крајевима под османском влашћу задржани обичаји ранијег византијског

⁵² BBA, TTD 16 (1476). BBA, TTD 1007 (1516). BBA, TTD 978 (1528). BBA, TTD 316 (1560). Bogumil Hrabak, *Stočarstvo i stočarski proizvodi*, 34. Dušanka Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 163.

⁵³ BBA, TTD 16 (1476). BBA, TTD 1007 (1516). BBA, TTD 978 (1528). BBA, TTD 316 (1560). Dušanka Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 11 – 177.

периода. Код Византинаца кошнице су држане усред жбуња, а имале су облик малих, жуто обојених колиба, с купастим кровом и отворима у виду прозорчића.⁵⁴

По доласку Османлија дажбине на кошнице прикључене су спахијским приходима. Наплаћивање је вршено о Св. Илији (2. август) у новцу или натури. На територији Смедеревског санцака у другој половини XV и првој половини XVI века узиман је само новац. Наиме, ако је неко домаћинство поседовало преко десет кошница, било је дужно да даје ушур, а од појединих кошница давана је акча. Просечан број кошница за територију читавог Смедеревског санцака износио је 5.72 кошница по домаћинству, али је у 29 села Браничевске области, која су због бројних пашњака и цветних ливада била погодна за пчеларство, број кошница по домаћинству био већи од десет. Већина ових села налазила се на надморској висини 200 – 300 метара. Пчеларство је, дакле, било у директној вези с природним условима, а уочава се да га готово нема у развијеним виноградарским селима.⁵⁵

Риба је била важна намирница у исхрани становништва, нарочито монаха, као и значајан предмет трговине. На територији Смедеревског санцака у другој половини XV и првој половини XVI века рибарство је било најразвијеније у области Браничева, јер је она богата рекама: ту су Дунав, Морава, Млава, Пек, Ресава. Приход од рибе припадао је тимарнику на чијем се тимару налазио рибњак или језеро у којем се ловила риба. Седамдесетих година XV века риба се ловила у следећим селима: Бучине у Ждрелу (језеро, 100 акчи), Кленичка у Лучици (100 акчи), Браничево на обали Дунава (60 акчи), Петка на обали Дунава (90 акчи), Устје на обали Дунава (160 акчи), Затон на обали Дунава (36 акчи), Пожежена на обали Дунава (250 акчи), Ракова у Ресави (језеро, 30 акчи), Котарна у близини Лучице (језеро, 50 акчи), Ирвеница у Пеку (рибњак, 20 акчи), Доње Градиште у Пеку (85 акчи) и Доња Живица у Лучици (приход није убележен). На основу кануна за тврђаву Голубац из 1516. године сазнајемо да се у Дунаву ловила моруна, деверика и сом, које се поименично помињу, као и друге врсте речне рибе.⁵⁶

На основу османских пописних књига не може се сазнати ништа о гајењу живине, мада се на основу закона за *влахе* Смедеревског санцака из 1516. године може закључити да су кокошке биле присутне у исхрани. Наиме, у кануну за *влахе* Смедеревског санцака из 1516. године остало је забележено да војводе не смеју да отму од становништва „*ни једну кокошку*“. Може се претпоставити да је месо перади постепено све више добијало на значају, јер је заузимало важно место у исхрани муслиманског становништва. Такође, у пропису за тврђаву Ужице из 1516. године изричито је наведено да су јаја била предмет трговине.⁵⁷

⁵⁴ Bogumil Hrabak, *Stočarstvo i stočarski proizvodi*, 39.

⁵⁵ ВВА, ТТД 16 (1476). ВВА, ТТД 1007 (1516). ВВА, ТТД 978 (1528). ВВА, ТТД 316 (1560). Душанка Војанић, *Turški zakoni i zakonski propisi*, 11 – 177. Bogumil Hrabak, *Stočarstvo i stočarski proizvodi*, 39.

⁵⁶ ВВА, ТТД 16 (1476). Душанка Војанић, *Turški zakoni i zakonski propisi*, 21, 24.

⁵⁷ Душанка Војанић, *Jedan rani kanun za vlahе Smederevskog sandžaka*, *Vesnik Vojnog muzeja XI – XII* (1960) 151; Bogumil Hrabak, *Stočarstvo i stočarski proizvodi*, 38.

II

У оквиру сеоске привреде у Смедеревском санцаку у другој половини XV и првој половини XVI века одвијали су се и одређени облици трговачких и занатских активности.

Тако, једну од специфичности те привреде у другој половини XV века представљала је жива делатност сеоских тргова. Подаци о трговима и панађурима у области Смедеревског санцака јесу оскудни, али свакако, с обзиром на свој значај, заслужују пажњу истраживача.

У другој половини XV века у Смедеревском санцаку још увек су се одржали пазари и панађури по селима, који су већ почетком XVI века готово у потпуности ишчезли, и сва се трговина преселила у веће градске центре. Седамдесетих година XV века, као и у нешто ранијим деценијама, пазар или панађур, или оба одржавали су се у следећим селима Смедеревског санцака: Ливађе у Кучеву, Суботица, Тополовник, Ждрело, Лучица, Жабари и Кула у Браничеву, Јагодина, Трстеник, Крагујевац, Конарево у Магличу и Турија у Шубину. Већина ових села улазила је у састав султановог хаса, а тржишна такса износила је од 92 до 4.030 акчи, и то: становници села Ливађа, које је држало пазар и панађур плаћали су тржишну таксу, заједно са младарином и новчаним казнама, у износу од 1.290 акчи: у насељу Суботица такође се држао пазар и панађур. Тржишна такса за овај трг, која је плаћано заједно са ресумом на бурад, новчаним казнама и монополем на вино износила је 4.030 акчи; у селу Кули држао се и пазар и панађур, а закуп за панађур износио је 1.130 акчи; у Тополовнику, Ждрелу и Лучици држали су се само пазари, такса је наплаћивана заједно са монополем на вино и износила је 3.510, 2.500 и 2.000 акчи. Само пазар држало је и село Конарево, које се налази јужно од Краљева, а код којег је убележено да се у њему некада држао и панађур, што се више не чини. Такса на пазар износила је 600 акчи. Код села Жабара убележено је да се одржава пазар и панађур, али да се раја у страху од непријатеља склонила у село Станчане, у област Браничева. Убележен је ресум на панађур у износу од само 92 акче. И уз попис Јагодине писар је напоменуо да се њено становништво разбежало у страху од непријатеља, али је и поред тога убележен приход од закупа пазара у износу од 2.600 акчи. Међутим, уз села Трстеник, Крагујевац и Турију убележено је 1476. године да се ту некада држао пазар, а у случају Крагујевца и пазар и панађур, те да се због „страха од непријатеља“ више не држи. У оквиру прихода од ова три места није убележена такса на пазар или панађур.⁵⁸

Сеоска привреда у Смедеревском санцаку у другој половини XV и првој половини XVI века обухватала је и делатност појединих занатлија. Извесно је да су се они, осим занатом, бавили и пољопривредном производњом, а подмиривали су потребе сеоског становништва за занатским производима. У анализираним пописима има само посредних података о занатлијама – када је поред имена појединог домаћина била уписана и одредница којим се занимањем бавио: Раденко, во-

⁵⁸ ВВА, ТТД 16 (1476).

деничар; Радосав, глумец; Никола, говедар, на пример. Иако није сигурно да су тако убележени сви који су се бавили појединим занатима, с обзиром на искључиво фискалну намену пописа, то је ипак поуздан начин да се установи који су занати постојали, као и да се осмисле претпоставке о њиховој развијености.⁵⁹

Тако, најчешће помињане занатлије су ковачи. Ово занимање било је распрострањено на читавој територији Смедеревског санцака у другој половини XV и првој половини XVI века, а нарочито у изразито рударским крајевима, у селима око самог места Рудника. Ковачи су се бавили ковањем оружја, а израђивали су и разне ножеве, врхове стрела, копља итд.⁶⁰

Још једна врста занатлија који се спомињу у селима Смедеревског санцака, а везани су за прераду метала, и то драгоцених су златари.⁶¹

Османски извори сведоче и о постојању и раду домаћих грнчара. Такође, у оквиру сеоских домаћинстава прела се вуна и производила су се груба вунена сукна. Како је већ наглашено, у атарима појединих села постојале су ваљавице, тј. справе на води за ваљање сукна (тур. *kebe degirmeni*).⁶²

Иако у мањем броју, у пописима Смедеревског санцака у поменутом периоду помињу се и занатлије које су задовољавале потребе сеоског становништва у одевању: кожухари, папучари, терзије или шивци. У готово свим областима јавља се и назив *шустер*, што је немачки назив за обућара, који је извесно прихваћен под утицајем немачких рудара Саса. Раширен је био и седларски занат, о чему сведочи и топоним Седлари у области Браничева.⁶³

У одређеном броју села уз имена појединих старешина домаћинстава јавља се и словенска реч *мастор*. Сигурно је реч о занатлијама које су достигле највише *мајсторско* звање у оквиру свог еснафа и није везано за одређену врсту заната.⁶⁴

Веома је занимљиво и већ поменуто занимање *глумец*, које се среће уистину ретко, али у свим деловима Смедеревског санцака. Извесно је да се не ради о глумцу у данашњем, већ у средњовековном значењу тог појма, што је подразумевало забављача, који је био један од главних аниматора приликом сеоских светковина.⁶⁵

⁵⁹ ВВА, ТТД 16 (1476). ВВА, ТТД 1007 (1516). ВВА, ТТД 978 (1528). ВВА, ТТД 316 (1560). О сеоским занатима у првим деценијама османске власти на територији бившег босанског краљевства, види: Desanka Kovačević-Kojić, *Privreda sela*, 137.

⁶⁰ ВВА, ТТД 16 (1476). ВВА, ТТД 1007 (1516). ВВА, ТТД 978 (1528). ВВА, ТТД 316 (1560).

⁶¹ Исто.

⁶² Исто.

⁶³ Исто.

⁶⁴ Исто. Еснафске организације у градским насељима биле су изузетно добро организоване. Детаљније види: Gilles Veinstein, *L'Empire dans sa grandeur*, 217 – 219.

⁶⁵ ВВА, ТТД 16 (1476). ВВА, ТТД 1007 (1516). ВВА, ТТД 978 (1528). ВВА, ТТД 316 (1560). Станоје Бојанин, *Забаве и светковине у средњовековној Србији од краја XII века до 1459. године*, магистарски рад у рукопису.

Поред поменутих занимања, део сеоског становништва Смедеревског санцака у другој половини XV и првој половини XVI века бавио се занатима неопходним за одржавање оближњих тврђава. То су пре свега били зидари, клесари, тесари, пушкарни, самострелари, који су за своју службу уживали извесне пореске олакшице.⁶⁶

* * *

Привредни живот Смедеревског санцака, у целини узев, одражавао је економске и политичке прилике у којима се овај део Србије налазио у другој половини XV и првој половини XVI века.

Сачувани извори сведоче да је то био природним добрима богат крај, у којем је пољопривреда представљала најзначајнију и најпродуктивнију привредну грану. Њене особености, осим структуром становништва, географским и климатским условима, биле су одређене и карактером османског система власти.

Највећи број становништва – *раје* живео је на селу, што је у недостатку већег броја градских центара представљало првобитно обележје привредног живота Смедеревског санцака. У систему сеоске привреде сељаци – хришћани су располагали својим зависним баштинама, а муслимани чифлугцима. Сељачка газдинства – баштине, по правилу, омогућавала су егзистенцију једне породице. Ипак, екстензиван начин коришћења земљишта, с најједноставнијим пољопривредним алаткама, наметао је потребу за сталним ширењем обрадивих површина, посебно зато што веома спор процес осавремењавања начина пољопривредне производње није могао да задовољи повећане потребе за храном, како ради прехране становништва тако и ради подмирења натуралних давања феудалном господару.

У феудалном систему Османског царства, а исто је било и у прописима за рају Смедеревског санцака, баштине као земљишне деонице у наследно-баштинском поседу појединих породица које су их обрађивале и живеле на њима, биле су оптерећене обавезом плаћања великог броја пореза и намета, у новцу или натури, од којих је део припадао Ризници, а део „господару земље“ (*сахиби арз*), од кога је зависио. То је представљало велико оптерећење за основне субјекте привређивања, тако да су само у појединим регијама неке врсте производа (житарице и вино) произвођене у количинама које су омогућавале робни вишак (изнад нивоа сопствених потреба), а који је изношен на тржиште. Анализа спахијског прихода говори да је од укупне суме готово 90% потицало од испенце, производње житарица и виноградарства, док су друге културе у тој структури биле минимално заступљене.

Производња житарица била је основна грана земљорадње. Њена развијеност је подстицајно деловала на развој појединих занатских делатности. Посебно је било развијено млинарство, о чему сведочи велики број воденица у читавом Смедеревском санцаку, на брзим речицама и потоцима. Сем тога, ковачи као про-

⁶⁶ ВВА, ТТД 16 (1476). ВВА, ТТД 1007 (1516). ВВА, ТТД 978 (1528). ВВА, ТТД 316 (1560).

извођачи пољопривредних алатки и средстава за рад, али и оружја заузимали су запажено место у структури занатских делатности.

Осим земљорадње, у сеоској привреди Смедеревског санцака значајно место припадало је и сточарству. Било је засновао на испашама, којима је Смедеревски санцак у целини био богат. Природна богатства краја омогућавала су и развој живинарства, пчеларства, свињогојства, риболова итд.

На крају, може се констатовати да је сеоска привреда у Смедеревском санцаку у другој половини XV и у првој половини XVI века била аутархична, ослоњена на сопствене ресурсе и у највећем броју случајева задовољавала је потребе аутоконзумације. Само одређени производи, као што су житарице или вино, производили су се у већим количинама и изношени су на тржиште.

Ema MILJKOVIĆ BOJANIĆ

RURAL ECONOMY IN SMEDEREVO *SANCAK* (1476-1560)

Summary

The economy of Smederevo *sancak* in general reflected the economic and political circumstances in this part of Serbia in the second half of the 15th and first half of the 16th century.

The records show that it was a region rich in natural resources with agriculture as the most important and productive branch of economy. Its characteristics, in addition to the population structure, geographic and climatic conditions, were determined by the Ottoman system of government.

Almost all field crops that were grown in the medieval Serbian state were also grown in Smederevo *sancak* in the second half of the 15th and first half of the 16th century, such as: wheat as the most common crop, barley, rye, millet, oats, hemp, cabbage, lentils, melon, onion. Naturally, certain areas had their specific crops, as the *nahiye* of Niš where rice was cultivated.

Grain production was the main agricultural activity. Its level of development stimulated the growth of some trades. Milling trade was one of the most developed trades witnessed by the existence of numerous mills on fast rivers and streams of Smederevo *sancak*. An important place among the trades belonged to blacksmiths, who in addition to agricultural tools produced arms.

Livestock raising was also developed in Smederevo *sancak*. It relied on pastures that were abundant in Smederevo *sancak*. The natural resources of this region facilitated the development of poultry breeding, bee farming, pig breeding, fishing, etc.

The rural economy of Smederevo *sancak* in the second half of the 15th and first half of the 16th century was autarkic and self-reliant, and generally met the needs of consumption. Only some products, such as grain or wine were produced in large quantities and were marketed.